

NEKROLÓG

ZAKAR PÉTER

**KATONA TAMÁS
(1932–2013)**

81 éves korában elhunyt Katona Tamás, a magyar történetírás kiemelkedő alakja, aki igazi iskolateremtő egyéniség volt. Középosztálybeli családban született, amelynek gyökerei a Gömör vármegyei Zádorfalvára, továbbá Erdélybe, illetve a Jászságba nyúltak vissza. Előadásain iróniával fűszerezett szeretettel emlékezett meg egyik felmenőjéről, Katona Miklós honvéd őrnagyról, aki 1848 novemberében, Erdélyben – mint mondta, „biztos kézzel vezette csapatait a legbiztosabb vereségbe”. Édesapja, Katona Tibor a budapesti MÁV Kórház igazgatóhelyettes főorvosa, édesanyja, Halász Magdolna, Halász Imrének, Andrássy Gyula gróf miniszterelnök sajtófőnökének, a *Nyugat* egyik szerkesztőjének az unokája volt.

1938-tól 1942-ig a Marczibányi Téri Székesfővárosi Elemi Iskolába, majd nyolc évig a budapesti Érseki Katolikus (1948-tól Rákóczi) Gimnáziumba járt. 1942 és 1948 között cserkészként néprajzi gyűjtőmunkát végezve járta az országot. 1950-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának könyvtár–magyar–arab szakos hallgatójaként folytatta tanulmányait, mivel az Andics Erzsébet által fémjelzett sztálinista történetírással sohasem tudott megbarátkozni. Tanárai között volt Germanus Gyula, s ekkor kötött barátságot Antall József későbbi miniszterelnökkel is. 1945-ben és 1956-ban tagja, illetve vezetője volt a kisgazdapárt ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúságnak. Egyetemi pályafutása nem volt zökkenőmentes: 1953-ban kizárták a DISZ-ből, mivel az egyetem ablakában rendszeresen angol és francia szerzők műveit olvasta, „súlyosan megbotránkoztatva ezzel az épület felújításán dolgozó munkásokat”. Szívesen mesélt társaságban egyetemről történt időleges eltávolításáról is, melynek indoklása szintén magáért beszél: „a tanfegyelmet nyaksál viselésével lazította”.

Végzését követően a Bács-Kiskun Megyei Könyvtár helyettes vezetőjeként dolgozott Kecskeméten. Később rövid ideig a Fejér Megyei Tanács könyvtárügyi előadója lett, majd 1960-ig a bicskei Vajda János Járasi Könyvtárat vezette. Baráti beszélgetések és rádióinterjúk során mindig büszkén emlegette, hogy ő hozta létre Bicskén Magyarország első cigánytelepi könyvtárát. Ezt követően egy esztendeig az MTA Biokémiai Intézetében alkalmazták részfoglalkozású könyvtárosként, majd az 1960-as években kiadói szerkesztő és műfordító lett, 1965-ig a Magyar Helikon, ezután huszonnégy éven át az Európa Könyvkiadónál dolgozott. Többek között marokkói és indonéz népmeséket, arab elbeszélőket, afrikai történeteket, angol, amerikai, francia, német regényeket és elbeszéléseket ültetett át magyarra. Különösen kedvelte az Agatha Christie-krimik fordítását. Az általa fordított *Gyilkosság az Orient-expresszen* című regény 1980-as első megjelenését követően még hat kiadást ért meg 2011-ig.

1977-től a *Bibliotheca Historica* történelmi és művelődéstörténeti sorozat szerkesztőbizottságának a tagja volt, majd 1979-ben kezdeményezte a hasonló témájú *Pro Memoria* történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár sorozat megindítását, amelynek szerkesztését szintén magára vállalta. Utóbbi sorozatban olyan kötetek láttak napvilágot, mint például Thuróczynek *A magyarok krónikája* (1980), válogatás Orbán Balázs

A Székelyföld című művéből (1985), a *Képes Krónika* (1986) vagy *A tatárjárás emlékezete* (1987).

Katona Tamást elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetének kérdései izgatták. E témakörben végzett széleskörű forrásfeltáró és forráskiadó tevékenysége emelte a történettudomány kimagasló alakjai közé. Munkássága kulcsfontosságú volt a sztálinizmussal elegyített nemzeti-romantikus történelemszemlélet kritikájában. Az 1940–1950-es években uralkodóvá vált történelemszemlélet képviselői az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét az 1789-ben kitört francia forradalom mintájára politikai alapon próbálták meg értelmezni, szigorúan figyelembe véve a baloldaliság abszolút értéknek tekintett kritériumait. Eszerint amíg a vezetés balra tolódott, addig a szabadságharc is felfelé ívelt, amint azonban Kossuth elutasította egy baloldali fordulat lehetőségét, már nem maradt más hátra, mint a hanyatlás és a bukás. E konstrukció legnagyobb vesztese a szabadságharc hadtörténetének kutatása lett. Míg az 1960–1970-es években a politika-, gazdaság-, társadalom- és eszmetörténet terén finom elemzések tucatjai születtek, a hadtörténeti kutatás – kivéve Urbán Aladár munkáit – afféle mostohagyerek maradt.

Katona Tamás azonban nem fogadta el ezt a sematikus modellt, már csak azért sem, mert a hanyatlás ebben a konstrukcióban a dicsőséges tavaszi hadjáratral kezdődött. Elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy 1848–49-ben reguláris hadseregek folytattak egymás ellen küzdelmet Magyarországon, így a politikatörténet mellett a korszak feldolgozása során a hadtörténet szempontjaira is nagy figyelmet kell fordítani. Ő maga egy 1986-ban írt előszavában (*A szabadságharc hadserege*), a rá jellemző stílusban, így foglalta össze látásmódjának lényegét: „Bármilyen izgalmas legyen is 1848–1849 politikai története, az országgyűléseken és a népgyűléseken folyó sokszor szenvedélyes vita, a szabadságharc 1848 szeptembere után mégis elsősorban háború volt, és alighanem több múlt az utolsó székely honvéd szuronyán, az utolsó jászkun közhuszár kardja élén, mint a legszenvedelmesebb vagy leghatásosabb szónoklaton. És a kor igazi megelevenítéséhez éppen azokat kell elsősorban megjelenítenünk, akik ennek a függetlenségi küzdelemnek a legtöbb terhét viselték.”

Mellőzve Katona Tamás rövidebb írásait, csak néhány, historiográfiai jelentőséggel bíró munkájára szeretnénk utalni. 1979-ben jelent meg először az aradi vértanúk perével és kivégzésével kapcsolatos forrásokot korszerű, tudományos igényű kiadásban megjelenítő kétkötetes munkája, *Az aradi vértanúk*. A peranyagokat a börtönből írt levelek, naplók, a fontosabb osztrák dokumentumok magyar fordításai, valamint a vértanúk sírjainak feltárással kapcsolatos újságcikkek egészítik ki. 2003-ban, művének 4. kiadását Katona Tamás néhány további forrással egészítette ki. Mind a mai napig ez a legteljesebb forrásgyűjtemény az aradi vértanúkról, ahol az olvasót szakszerű bevezetés és jegyzetapparátus segíti a tájékozódásban, s ahol szükséges volt, ott a szöveg gondozója a fordításokat is modernizálta. A korábban többnyire egységes csoportnak tekintett vértanúk életpályájának és perének bemutatása rávilágított arra, milyen keveset tudunk a szabadságharc katonai főszereplőiről, s hogy e reprezentatív csoport tagjai is eltérő politikai meggyőződésű, jellemű és katonai teljesítményű személyek voltak. E kötet megcáfolta azt az Andics Erzsébet által képviselt tételt is, amely szerint az osztrákok előtti fegyverletétel 1849 augusztusában kedvezőbb lehetett volna, mint az oroszok előtti kapituláció. Egy hosszú folyamat első lépése volt ez a munka, amelynek során Katona Tamás ismét a források olvasására irányította kortársai és tanítványai figyelmét, egyre kisebb teret engedve az ideológiai megfontolásoknak.

Egy évvel később már megjelent Görgey István visszaemlékezése 1848 nyarának és őszének eseményeiről egy gazdag okmánytárral kiegészítve (*Görgey István: 1848 júniustól novemberéig. Okmánytár [1848. szeptember 23 – 1848. október 16.]*), amely nem

csak az őszi hadműveletek pontos rekonstrukcióját tette lehetővé, hanem számos addig vitatott kérdést tisztázott Görgei Artúr pályafutásával kapcsolatban is. Egy év elteltével Katona Tamás megjelentette Vukovics Sebő 1849-re vonatkozó visszaemlékezéseit, amelyeket korábban (a munka további részeivel egyetemben) Bessenyi Ferenc országgyűlési képviselő is sajtó alá rendezett 1894-ben. 1984-ben kiadta Scserbatov eredetileg orosz nyelvű Paszkevics életrajza 6. kötetének magyar fordítását, amely a magyar szabadságharcról szól (*Paszkevics Magyarország*). Jegyzeteiben Katona Tamás kiigazította a szerző túlzásait és tévedéseit. Az orosz források közzététele ezzel nem ért véget, hiszen 1988-ban egy újabb kötet látott napvilágot szerkesztésében, amely az orosz szemtanúk magyarországi benyomásait tartalmazta (*A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*).

1986-ban rendezte Katona Tamás sajtó alá Klapka György emlékiratának harmadik, utolsó változatát. Itt nemcsak az emlékirat új kiadásáról volt szó, hanem egy olyan alapos bevezető közzétételéről is, amely emléket állított a tragikusan korán elhunyt történetírónak, Lengyel Tamásnak, továbbá elemezte Klapka emlékirói tevékenységének fordulatokban gazdag állomásait. A kötet függelékében olvasható, Teleki Lászlótól származó leveleket – amelyeket Klapka annak idején hiányosan közölt – Katona az új kiadásban kiegészítette a hiányzó részekkel.

1987-ben jelent meg először az oktatásban kiválóan használható válogatása Kossuth Lajos 1848–49-es írásaiból és beszédeiből (*Írások és beszédek 1848–1849-ből*). A kiválogatott források között rövid, az eseménytörténetet és azok hátterét megvilágító összekötő szöveget írt, a forrásokat pedig – szokásához híven – bőséges és bámulatosan adatgazdag jegyzetekkel látta el. A forrásokhoz való visszanyúlás fontossága mellett („magához Kossuthoz kell fordulnunk”) itt is kiemelte a sztálinista történelemfelfogással összeolvadt nemzeti romantikus szemléletmóddal való leszámolás fontosságát: „Kossuthról sokat olvasunk, Kossuthtól szinte semmit. Évtizedek óta nem jelent meg írásaiból összeállított kötet. Engedelmesen ismételtetjük azokat az igazságokat, amelyeket a róla szóló könyvtárnyi irodalomból kiválogatunk, ki-ki ízlése szerint – de nem szembesítjük ezeket Kossuth szavaival. Nem csoda tehát, ha róla való képünk megmerevedett, körülbelül olyan hősi pózban, amilyen Kossuth a minden vidéki városunkban megtalálható szobrokon, és amilyen az életben sohasem volt. A róla szóló irodalom évről-évre szaporodik, de többnyire megelégszik azzal, hogy kalaplengetve tiszteletköröket fusson a hős szobra körül.”

1988-ban ismét egy olyan kötetet jegyzett, amelynek megjelenése historiográfiai fordulópontot jelentett a magyar történetírásban. Katona Tamás már az 1980-as évek első felében elkészült Görgei Artúr emlékiratainak új magyar fordításával, aminek kiadását csak 1988-ban vállalta az Európa Kiadó. Jelentőségéhez képest akkoriban nem volt nagy visszhangja e vállalkozásnak, mintha csak megismétlődött volna a történelem, hiszen az emlékirat első, német nyelvű megjelenése sem váltott ki jelentős reakciókat. Pedig a kötethez írt bevezető tanulmány a bőséges jegyzetanyaggal együtt nem csak Katona Tamás egyik legjobban sikerült munkája, hanem számos, a magyarországi hadtörténetírás vitás kérdését megnyugtatóan megválaszoló írása is. A Klapka és a Görgei emlékiratok bevezetőiben a szerző többek között bebizonyította, hogy Görgei 1849. június 30-án nem mondta fel az engedelmisséget a kormánynak, illetve tisztázta azt is, hogy 1849. április végén a magyar főserég Bécs elleni támadásának már csak a létszámviszonyok miatt sem voltak meg a feltételei, hiszen a cs. kir. főserég Bécs előtt több mint kétszeres létszám- és tűzérségi fölényrel rendelkezett, ami egyúttal a budai vár ostromának indokoltságát is alátámasztotta. Szintén rendkívül szellemesen bizonyította azt a (korábban már kifejtett) tételét is, miszerint 1849. augusztus 13-án, az adott katonai helyzetben a fegyverletétel indokolt volt.

1989-ben jelent meg szerkesztésében, tanítványai közreműködésével a budai vár 1849. évi ostromát bemutató forráskötete (*Budavár bevételének emlékezete 1849*). A bevezetés és az iratok tükrében bizonyos, hogy Kossuth vidini levelében megfogalmazott vádjá, miszerint, ha Görgei 1849 tavaszán Komáromot követően tovább nyomult volna Bécs felé (amint az szándékában is állt), akkor „Bécs egy érett alma gyanánt hull vala kezébe ütközet nélkül” – nem felel meg a valóságnak. Katona Tamás nem csak a tavaszi hadjárat második szakaszában fellépő lőszerhiányra, az új hadműveleti tervekre, a hadsereg politikai állapotára tért ki, hanem az erőviszonyok pontos számbavételére is, ami azt mutatta, hogy a magyar hadsereg közel sem rendelkezett elegendő erővel egy Bécs elleni sikeres offenzívához.

Katona Tamás viszonylag kevés tanulmányt írt, ezek közül a legjelentősebb az 1990-ben megjelent, Csányi Lászlóról szóló munkája (*Csányi László erdélyi főkörmánybiztos*).

Az oktatásba már az 1980-as évek elején bekapcsolódott. 1980-tól az ELTE Eötvös József Kollégiumában, 1985-től a József Attila Tudományegyetemen, majd a későbbiekben a Károli Gáspár Református Egyetemen tanított XIX. századi magyar történelmet, főként az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét. Katona Tamás a Szegeden oktató történészek között egészen sajátos helyet foglalt el. Az első előadásra többnyire öltönyben jött be, s mindjárt azzal a szinte reménytelennek tűnő feladattal birkózott meg, hogy 90 perc alatt összefoglalja a reformkor fontosabb eseményeit. Következő óráján már a pesti forradalmárok és az utolsó rendi országgyűlés eseményeit elemezte, hogy azután hamarosan Damjanich nagy kulcsáról, Görgei Artúr katonai pályájáról, a szabadságharc megannyi ütközetéről és csatájáról meséljen hallgatóinak. Sosem rejtette véka alá, ha nem értett egyet a szocialista rendszer valamely intézkedésével. „Súlyos hiba – fejtette ki az 1980-as években –, hogy március 15-ét nem nyomják piros betűkkel naptárunkban.” Utóléhetően jól előadó volt, stílusával, felkészültségével történészhallgatók tucatjait nyerte meg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetének kutatására.

Katona Tamás kitűnő szervező is volt, aki mind szakdolgozóival, mind kollégáival remek viszonyt alakított ki. Várbeli lakásán rendszeresen találkoztak az adott korszak kutatói és a tanár úr szakdolgozói, hogy egy-két pohár pezsgő mellett elbeszélgessenek az aktuális kérdésekről. E beszélgetések során mindannyiszor bámulattal adóztunk széleskörű tájékozottságának, a polihistorokra jellemző műveltségének. Nemcsak a filmtörténet, hanem például a második világháború történetének szakkérdéseivel kapcsolatban is páratlan ismeretanyaggal rendelkezett. Összességében elmondhatjuk, hogy egyaránt otthonosan mozgott a zene- és a művészettörténet kérdéseiben, a néprajz tudományában vagy a magyar filmtörténet különböző korszakaiban. Egykori tanítványai (például Hermann Róbert, Pelyach István stb.) közül tucatnyira tehető azok száma, akik az ő (és Urbán Aladár) hatására lettek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korszakának kutatói. Igazi iskolateremtő egyéniség volt, aki visszavonhatatlanul rányomta bélyegét az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról alkotott képünkre.

Széleskörű tevékenységet fejtett ki társadalmi egyesületekben is. A váci Madách Kör (1988) és a fővárosi Görgei Kör (1989) elnöke, a Nemzeti Panteon Alapítvány (1990) kuratóriumának társelnöke, a Kárpátaljai Szövetség (1991) tiszteletbeli elnöke volt. 1982-től tagja volt a Művészeti Alap Irodalmi Szakosztályának, 1983-tól a Magyar Írók Szövetségének. 1989 óta a Magyar Televízió 1848–49-es műsorainak szerkesztésében is részt vett, gyakran műsorvetőként is feltűnt a képernyőn. Ráday Mihállyal közös televíziós sorozatukban a korszak szereplőinek sírjaira, emléktábláira, lakóépületeire, szobraira hívták fel a nagyközönség figyelmét, s rengeteg pusztuló síremléket óvtak meg ily módon az enyészettől.

Az 1989-es rendszerváltozás az ő életét is megváltoztatta. 1990. május 24-től 1992. június 19-ig a Külügyminisztérium politikai államtitkáráként a tárca országgyűlési képviselője és a magyar biztonságpolitika kidolgozója volt a legfontosabb szakterülete. 1992. június 19. után az Antall-, majd a Boross-kormány miniszterelnökségi politikai államtitkáráként dolgozott. A sajtóügyekért is felelős államtitkárként elsőrendű feladata volt a tájékoztatáspolitikai kialakítása és a kormányzatról alkotott kép formálása. 1994-től kezdve a Magyar Cserkész Szövetség elnöke volt.

Az 1990. évi országgyűlési választásokon a Magyar Demokrata Fórum jelöltjeként Pest megye 2. számú, Vác központú választókerületében képviselővé választották. 1990. május 3-tól államtitkári kinevezéséig az Országgyűlés honvédelmi bizottságának a tagja volt. 1994. december 11-én, az önkormányzati választásokon Budapest I. kerületének polgármesterévé választották. Élete egyik legnagyobb teljesítményének tekintette, hogy 1998-ban a budai várban felállították Görgei Artúr újraöntött lovas szobrát.

2000-től 2002-ig Magyarország varsói nagykövete volt. 2003-tól a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadójaként tevékenykedett. Számos előadást tartott, cikkeket írt többek között a *Históriában*, valamint az *Élet és Tudományban*. A 2000-es években a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság tagjaként számos felejthetetlen megemlékezést és szónoklatot tartott. Legutolsó emlékbeszédét, idén áprilisban az általa is jól ismert költő, Jékely Zoltán születésének 100. évfordulóján tartotta. Az utóbbi hónapokban elhatalmasodó betegségét a rá jellemző derűs nyugalommal viselte. „Itt néhai Katona Tamás” – vette fel a telefont, s szinte szabódott, ha a kezelések miatt át kellett tennie egy megbeszélte vagy tervezett találkozót.

Katona Tamás a magyar történettudomány, azon belül a magyar hadtörténetírás kiemelkedő alakja volt, aki kulcsszerepet játszott az 1970-es, 1980-as évek magyarországi történetírásának megújításában. Forrásközlései alapjaiban formálták át 1848–49 sorsdöntő hónapjairól alkotott képünket. Nemzeti-romantikus légvárak helyett a magyar kultúra valódi értékeinek feltárására törekedett. Művészi igényességgel tárta föl XIX. századi történetünk forrásait, ugyanakkor, mint iskolateremtő egyéniségben, volt benne valami Ranke-i vonás is: univerzális érdeklődése és forrásközpontú történelemszemlélete még sokáig hatással lesz történetírásunkra. A kortársai által mindig csodált diftongusait már nem hallhatjuk többet csak felvételről, de könyvei továbbra is rendelkezésünkre állnak és válaszolnak az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos kérdéseinkre.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

SOLYMOSI JÓZSEF

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

1848-1849-BEN